

אל מול הקודש / אילת אסולין

תפקידו של הר הזיתים בעבודת המקדש בימי הבית השני על פי מקורות חז"ל

מבוא: הטקסים החיצוניים בעבודת המקדש

הטקסים והקורבנות השייכים לעבודת המקדש התקיימו ברובם בשטח המקדש. טבעי הדבר לקיים את הטקס הדתי ב"מקום, אֶשֶׁר-יבַחַר ה' אֱלֹהֵיכֶם בו לְשֹׁכֵן שְׁמוֹ שָׁם" (דברים יב, יא). אך, מקורות חז"ל המתארים את עבודת המקדש בימי הבית השני מלמדים שטקסים מספר נערכו מחוץ להר הבית, רובם בהר הזיתים.

במאמר זה אסקור את הטקסים השונים שבוצעו בהר הזיתים על פי מקורות חז"ל, ואבחן את הסיבה לקיומו של כל טקס מחוץ לתחומי המקדש בכלל ובהר הזיתים בפרט. אבחן האם יש קשר בין הטקסים השונים ומהי המשמעות הסמלית שהדבר מעניק להר הזיתים בנוף הירושלמי.

חלקו הראשון של המאמר עוסק בעבודה העיקרית שנעשתה במלואה בהר הזיתים, היא מצוות הפרה האדומה. לא אתעמק בפרטיה ההלכתיים, אלא באספקטים הקשורים למקום בלבד. חלקו השני של המאמר דן בטקסים נוספים המתקשרים להר בדרכים שונות: שילוח השעיר לעזאזל ביום הכיפורים והשאת המשואות לשם הודעה על קידוש החודש, שהיה הטקס התדיר ביותר אשר התקיים בהר מדי חודש בחודשו. בחלק זה אציג גם מקור נוסף, שלפיו היה הר הזיתים גם מקור אספקה לקורבנות בבית המקדש. בחלקו השלישי של המאמר אציין סיבות אפשריות לקיום הטקסים בהר הזיתים. אבקש להציע מסקנות בדבר תפקידו ומשמעותו של ההר במרחב הירושלמי המקדשי.

פרה אדומה

הטקס הדתי שבו תפס הר הזיתים את המקום המשמעותי ביותר היה טקס שחיטת הפרה האדומה ושרפתה. כמו כן היה המקום אחד משלושת אתרי האחסון של אפר הפרה האדומה. מקורה של חוקת הפרה האדומה הוא בספר במדבר (יט, א-י):

וַיְדַבֵּר ה' אֶל מֹשֶׁה וְאֶל אֶהֱרֹן לֵאמֹר. זֹאת חֻקַּת הַתּוֹרָה אֲשֶׁר צִוָּה ה' לֵאמֹר דַּבֵּר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיִּקְחוּ אֵלֵיכֶם פָּרָה אֲדָמָה תְּמִימָה אֲשֶׁר אֵין בָּהּ מוּם אֲשֶׁר לֹא עָלָה עָלֶיהָ עַל. וְנִתְּתָם אֶתְּהָ אֶל אֶלְעָזָר הַכֹּהֵן וְהוֹצִיא אֶתְּהָ אֶל מַחוּץ לַמַּחֲנֶה וְשַׁחַט אֶתְהָ לְפָנָיו. וְלָקַח אֶלְעָזָר הַכֹּהֵן מִדָּמָהּ בְּאֶצְבָּעוֹ וְהִזָּה אֶל נֶכַח פְּנֵי אֹהֶל מוֹעֵד מִדָּמָהּ שֶׁבַע פְּעָמִים. וְשָׂרַף אֶת הַפָּרָה לְעֵינָיו אֶת עֲרֵהּ וְאֶת בְּשָׂרָהּ וְאֶת דָּמָהּ עַל פְּרִשָׁה יִשְׂרָף. וְלָקַח הַכֹּהֵן עֵץ אֲרֵז וְאֵזוֹב וְשִׁנִּי תוֹלַעַת וְהִשְׁלִיךְ אֶל תוֹךְ שָׂרֶפֶת הַפָּרָה. וְכִבֵּס בְּגָדָיו הַכֹּהֵן וְרַחֵץ בְּשָׂרוֹ בְּמַיִם וְאַחֵר יָבֹא אֶל הַמַּחֲנֶה וְטָמֵא הַכֹּהֵן עַד הָעֶרֶב. וְהִשְׂרַף אֶתְהָ יְכַבֵּס בְּגָדָיו בְּמַיִם וְרַחֵץ בְּשָׂרוֹ בְּמַיִם וְטָמֵא עַד הָעֶרֶב. וְאַסֵּף אִישׁ טָהוֹר אֶת אֲפֶר הַפָּרָה וְהֵנִיחַ מַחוּץ לַמַּחֲנֶה בְּמָקוֹם טָהוֹר וְהִיתָה לְעֵרַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לְמִשְׁמַרְתָּ לְמִי נִדְּהָ חֲטָאת הוּא. וְכִבֵּס הָאֶסֶף אֶת אֲפֶר הַפָּרָה אֶת בְּגָדָיו וְטָמֵא עַד הָעֶרֶב וְהִיתָה לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל וְלִגְרֵי הַגֵּר בְּתוֹכָם לְחֻקַּת עוֹלָם.

מהפסוקים העוסקים בחוקת הפרה האדומה עולות כמה נקודות הקשורות למיקום הטקס:

א. מקום שחיטת הפרה ושרפתה - לפי התורה שחיטת הפרה האדומה ושרפתה נעשות "מחוץ למחנה". התיאור הגיאוגרפי של מקום השרפה ניתן תוך התייחסות לעם ישראל הנווד במדבר. במהלך נדודיו חנה העם לדגליו מסביב לאוהל מועד. במסורת חז"ל (בבלי יומא סח, ע"א) פורש המושג "מחוץ למחנה" בהקשריו המגוונים (שילוח טמאים, שרפת הפרה ועוד) כ"חוץ לשלוש מחנות": מחנה שכונה, מחנה לוייה ומחנה ישראל. כאשר תבנית זו הועתקה לירושלים, הוגדרה ירושלים, לפי חז"ל, כמחנה ישראל, ואם כן "מחוץ למחנה" פירושו מחוץ לירושלים. מסיבה שאינה מפורשת נקבע בספרי כי "חוץ לירושלים" זה הוא "הר המשחה": "אל מחוץ למחנה - להר המשחה" (ספרי פרשה קכג, עמ' 390 במהדורת כהנא). דומה שאפשר להבין את סיבתה של קביעה זו לאור האמור בסעיף הבא.

ב. הזאת דם הפרה לאחר השחיטה צריכה להיעשות "אל נכח פני אהל מועד" - כלומר יש צורך במיקום מדויק מול פני המשכן, או המקדש, ובלשון הספרי (שם): "שיהא מתכוון ורואה פתחו של היכל בשעת הזאת הדם". רש"י בפירושו מתייחס לירושלים וכותב -

"עומד במזרחו של ירושלים ומתכוון ורואה פתחו של היכל בשעת הזאת הדם" (על פי הבבלי, יומא סח). המשמעות הגיאוגרפית של מיקום המעשה מחוץ לעיר, ממזרח לה, היא קיומו על הר הזיתים.

טקס שחיטת הפרה ושרפתה הוא אמנם "חוץ מקדשי", אבל כבר במדבר קשרה אותו התורה אל המשכן: "וזהו אל נכח פני אהל מועד". כך מחוברת העבודה שנעשית על הר הזיתים לירושלים ולמקדש. לפי המשנה (מידות ב, ד), כדי לאפשר לכוהן השורף את הפרה קו ראייה אל תוך המקדש, הונמך הכותל המזרחי לעומת כותלי הר הבית האחרים: "כל הכותלים שהיו שם, היו גבוהים חוץ מכותל מזרחי, שהכוהן השורף את הפרה עומד בהר המשחה, ומתכוון ורואה פתחו של היכל בשעת הזית הדם" (מידות ב, ד). על בסיס הצורך בקשר עין בין מקום שרפת הפרה לבין תוך המקדש, ניסו חוקרים למצוא את המקום המדויק שבו התבצע הטקס. אייל בן אליהו ויונתן אדלר זיהו את המקום בחצר כנסיית דומינוס פלביט.¹

מבט מהר הזיתים אל ירושלים בתחילת ימי הבית הראשון. (איור: שלום קוולר)

1 אשר קאופמן הציע לזהות את מקום שרפת הפרה בחצר הכנסייה היוונית שממערב לכנסיית העלייה. הצעה זו תלויה בזיהוי מקום המקדש בכיפת הרוחות (ראו: א"ז קאופמן, "היכן עמד הכוהן בהר המשחה (זיתים)?", מחקרי יהודה ושומרון, ז' תשנ"ז, עמ' 93-105). אדלר ובן אליהו הציעו לזהות את מיקום הטקס בחצר כנסיית דומינוס פלביט, בעיקר בשל קיומו של קו ראייה ישר עם מקום המקדש שמזוהה בכיפת הסלע, וכן על בסיס הממצאים במקום - מעין גת קדומה, שבתוכה אולי נשרפה הפרה, וכן בור גדול שעליו ממוקמת החצר. ראו: י' אדלר, "מקום שרפת הפרה האדומה", תחומין כ"ב (תשס"ב), עמ' 537-542; א' בן אליהו, "כבש פרה אדומה", קתדרה 107, ניסן תשס"ג, עמ' 183-186, ובעיקר הערה 1 שם. וראו גם א' בן אליהו, הר הזיתים בין יהודים לנוצרים בתקופה הרומית ביזאנטית, עבודת גמר, לתואר M.A., האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ס, עמ' 19-43.

ג. הנחת האפר - לאחר שרפת הפרה, אסף איש טהור את אפר הפרה האדומה והניחו "מחוץ למחנה במקום טהור" לטובת הנטמאים העתידיים.² כיצד התאפשר להגדיר שטח בהר הזיתים, ששימש לקבורה עוד בימי קדם, כ"מקום טהור"? כפי שהראה אדלר, האזור המזוהה עם מקום שרפת הפרה האדומה בנוי כולו על בור ענק, החוצץ מטומאת קבר התהום. אם צדקו אדלר ובן-אליהו בזיהויים את המקום כמקום שריפת הפרה, הרי שיש בקיומו של בור זה כדי להעיד על מאמץ גדול מאוד כדי לעשותו "מקום טהור".

החיבור הפיזי בין המקדש למקום הקרבת הפרה האדומה

המשנה במסכת פרה (ג, ו) מתארת כי בין הר הבית להר המשחה היה כבש שעל גביו היו מוליכים את הפרה בדרכה למקום השרפה: "וכבש היו עושין מהר הבית להר המשחה, כיפין על גבי כיפין, כיפה כנגד האוטם, מפני קבר התהום, שבו [=כבש] כוהן [ה]שורף את הפרה, ופרה וכל מסעדיה יוצאין להר המשחה". לפי המשנה במסכת מידות (א, ג) הפרה ומלוויה היו יוצאים מהר הבית דרך השער המזרחי: "שער מזרחי, עליו שושן הבירה צורה, שבו כוהן גדול השורף את הפרה, ופרה, וכל מסעדיה יוצאין להר המשחה".

אם כן, כחלק מההקפדה על טוהרת הכוהן השוחט את הפרה, נבנה כבש שהוביל ממזרחו של הר הבית אל הר המשחה. הכבש היה בנוי "כיפין על גבי כיפין" מפני קבר התהום - על מנת לחצוץ מהטומאה הפוטנציאלית שחששו לה.³ רבים דימו כבש זה כגשר גבוה המחבר בין הר הבית להר הזיתים. אולם בן אליהו הראה כי אין אזכור בכל תיאורי ירושלים בימי הבית השני לגשר החוצה את האפיק של נחל קדרון, ואין כל ממצא ארכיאולוגי המעיד על קיומו. כמו כן מבחינה הלכתית אין שום צורך בבניית גשר גבוה אלא מספיק ליצור חלל של טפח המאחיל על הטומאה. בלשון חז"ל כבש הוא משטח משופע, המשמש לירידה ולעלייה. לאור כל זאת הסביר בן אליהו כי הכבש המדובר לא היה גשר גבוה ומאוזן, אלא

2 במסכת פרה ג, יא נאמר כי אפר הפרה התחלק לשלושה חלקים - "אחד ניתן בחיל ואחד ניתן בהר המשחה ואחד היה מתחלק לכל המשמרות". דין המשנה מובא גם בספרי במדבר (חקת, קכד) כדרשת הכתוב (במדבר יט, ט), שלפיה יש להניח את האפר "מחוץ למחנה במקום טהור".

3 כיפין - תקרה עשויה בעגול כמין קשת (רבי עובדיה מברטנורא, בבא מציעא, פרק י' משנה ד'). תוספות יום טוב הוסיף שם: 'ועל שם שהיא כפופה בעגול נקראין כיפין'. ובענייננו במסכת פרה מוסיף תוספות יום טוב: "שאם היו רגלי כיפה זו מכוונים על רגלי כיפין שלמעלן ושלמתן, אם כן נמצא שאם היתה טומאה רצוצה בקרקע לכנגד רגלי הכיפה, היתה בוקעת למעלה ומטמא לכהן העובר למעלה על הכבש. מהר"ם". וכך אלבק: 'כפין על גבי כפין - הכבש היה עשוי רצפות עגולות כקשת ותחתיהן חלול, ורצפות אלו היו בנויות על גבי רצפות עגולות תחתונות' (ח' אלבק, סדר טהרות, עמ' 263). כלומר מדובר בכיפות עגולות, כאשר סט הכיפות העליונות נוגע בתחתונות בחלק המצוי באוויר ולא בקצוות המחוברים לקרקע, כך שלא נוצר רצף של חיבור לקרקע מלמטה עד למעלה.

דרך משופעת, היורדת מהר הבית אל אפיק נחל קדרון ועולה אל הר הזיתים, בגובה לא רב מעל פני הקרקע. גם הדיון בתוספתא (שקלים ב, ז) על בניית הכבש בכל פעם, מלמד כי מדובר בכבש זמני אשר ניתן היה לבנותו ולפרקו בהתאם לצורך.⁴

טקסים חיצוניים נוספים

השעיר לעזאזל

טקס חוץ מקדשי נוסף, אשר ייתכן שמהלכו קשור בהר הזיתים, הוא השעיר המשתלח בעבודת יום הכיפורים.

בספר ויקרא (טז, כא-כב) נאמר:

וְסַמַּךְ אֶהְרֹן אֶת שְׁתֵּי יָדָיו עַל רֹאשׁ הַשְּׂעִיר הַחַי וְהִתְנַדָּה עָלָיו אֶת כָּל עֹנֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאֶת כָּל פְּשָׁעֵיהֶם לְכָל חַטָּאתָם וְנָתַן אֹתָם עַל רֹאשׁ הַשְּׂעִיר וְשָׁלַח בְּיַד אִישׁ עֵתִי הַמְדַבֵּר. וְנִשָּׂא הַשְּׂעִיר עָלָיו אֶת כָּל עֹנֹתָם אֶל אֶרֶץ גְּזֵרָה וְשָׁלַח אֶת הַשְּׂעִיר בַּמִּדְבָּר.

לפי התורה יש לשלוח את השעיר "המדברה", או במינוח הנרדף: "אל ארץ גזרה". יוסף בן מתתיהו כתב (קדמוניות ג יא, א) כי השעיר "משתלח חי אל מעבר לגבול שיהיה לכפרה". במסכת יומא (פרק ו) מתארת המשנה את שילוח השעיר ואת מסעו. במסגרת התיאור נאמר:

וכבש עשו לו מפני הבבליים⁵ שהיו מתלשים בשערו, ואומרים לו, טל וצא, טל וצא.

אין לדעת אל נכון האם עבר השעיר המשתלח בהר הזיתים בדרכו לעזאזל. שאלה זו קשורה בשאלת מיקומו של העזאזל, שנידונה במחקר ואין לה מקום במסגרת מאמר זה.⁶

4 בן אליהו, כבש פרה אדומה, עמ' 183-186.

5 בתוספתא נאמר כך: "כבש עושין לו מפני אלכסנדרין שהיו מתלשין בשערו, ואומ' לו טול וצא טול וצא" (תוספתא כפורים ג, יג [מהד' ליברמן, עמ' 245]).

6 ראו לדוגמה: א' ששון, "דרכו של השעיר המשתלח לאור מקורות חז"ל: עיון גיאוגרפי-היסטורי בשאלה פולחנית", מחקרי יהודה ושומרון ה (תשנ"ה), עמ' 121-133; י' אליצור, מקום בפרשה: גיאוגרפיה ומשמעות

ייתכן אף שלא מדובר במקום קבוע. מה שברור וחשוב לענייננו - היציאה מהעיר נעשתה מהר הבית מזרחה אל המדבר, על גבי כבש. אפשרי בהחלט שהשעיר עשה את דרכו על הכבש לעבר מורדות הר הזיתים, ומשם המשיך בדרך כלשהי אל המדבר. על אף העובדה שהמקורות אינם קושרים במישורין את מסעו של השעיר עם הר הזיתים, בין השורות מתגלה קשר חזק. הדמיון בין הפרה האדומה והשעיר המשתלח עשוי לחזק קשר זה. שני הטקסים מתחילים ביציאה מזרחה מן העיר אל מחוץ למחנה. בשני הטקסים יוצאי הדופן, יש מעין "הקרבה" של בהמה מחוץ למחנה ומחוץ למקדש, בצורה ייחודית וחריגה, על ידי הכוהן הגדול או שליחו, עם קשר חזק למתרחש בתוך העיר.⁷ עבודת השעיר לעזאזל היא חלק מכפרת יום הכיפורים והפרה האדומה מוגדרת כ'קדשי בדק הבית' דהיינו חלק מרכוש המקדש, ועשייתה נועדה לאפשר כניסה למקדש. גם התיאור המשותף לשניהם, של כבש המוליך את הבהמה אל מחוץ למקדש, יוצר זיקה בין הטקסים. בשניהם היציאה מהמקדש מלווה בסכנה (טומאת התהום או הבבליים המתלשים בו) ובאמצעות הכבש מגינים על הקורבן. שני מקרים אלה הם המקרים היחידים שבהם מתארים חז"ל בניית כבש ושניהם מוזכרים יחד בסוגיה במסכת שקלים, אשר דנה במקורות המימון להקמתם. המאפיינים המשותפים עשויים ללמד כי הדמיון בין השניים אינו מקרי, וייתכן שיש בהם כדי ללמד משהו על השטח שבו הם התקיימו או עברו ועל מהותו.

השאת משואות

הטקס התדיר ביותר אשר התבצע בהר הזיתים מדי חודש בחודשו היה השאת המשואות, עם הכרזת בית הדין על קידוש החודש. הידיעה על התקדשותו של החודש הועברה באמצעות השאת משואות לכל ישראל ולגולה. הדבר מתואר במשנת ראש השנה (ב), (ד) כך:

כיצד היו משיאין משואות? מביאין כלנסאות של ארז ארכין, וקנים ועצי שמן ונערות של פשתן וכורך במשיחה, ועולה לראש ההר ומצית בהן את האור, ומוליך ומביא ומעלה ומוריד עד שהוא רואה את חברו שהוא עושה כן בראש ההר השני, וכן בראש ההר השלישי. ומאין היו משיאין משואות? מהר המשחה

במקרא, תל-אביב 2014, עמ' 425-432.

7 פדיה מציינת בהקשר זה דווקא את השוני שבין הטקסים, שאמנם מתחילים דומה אך מסתיימים באופן שונה. האחד מכפר והשני מטהר, האחד סופו בכיליון מוחלט, והשני מצוי בקשר חזק עם המקדש ומשתלב בתהליך הטוהרה (ח' פדיה, "תמורות בקדש הקדשים: מן השוליים למרכז", מדעי היהדות 37, תשנ"ז, עמ' 53-110, במיוחד עמ' 59).

לסרטבא, ומסרטבא לגרופינא, ומגרופינא לחורן, ומחורן לבית בלתינ, ומבית בלתינ לא זוו משם, אלא מולך ומביא ומעלה ומוריד עד שהיה רואה כל הגולה לפניו כמדורת האש.

הבחירה בהר המשחה, הוא הר הזיתים, כתחנה הראשונה, נבעה מן הסתם מהיותו ההר הגבוה ביותר בסביבתה של ירושלים, ולמעשה המקום היחיד שממנו אפשר להשיא משואות (שכן משואות שיועלו בהר הבית לא ייראו במרחק רב בשל היותו נמוך מהר הזיתים ומן ההרים האחרים הסובבים אותו).⁸ הנקודה הראשונה המוזכרת היא הר המשחה, ואילו הר הבית והמקדש אינם מוזכרים במשנה. הר המשחה, הוא הר הזיתים, מייצג כאן במובלע את המקדש עצמו, שממנו יוצאת בשורת קידוש החודש.⁹

שער לעוליי הרגלים

זיקה נוספת בין המקדש ועבודתו לבין הר הזיתים התבטאה בפונקציה שהייתה בהר הזיתים ושימשה את המקדש. בתלמוד הירושלמי מסופר על חנויות שהיו בהר הזיתים, שבהן קנו את העופות שנצרכו להקרבה במקדש: "שני ארזים היו בהר המשחה, תחת אחד מהן היו מוכרין ארבע חנויות טהורות והאחד היו מוציאין ממנו ארבעים סאה גוזלות בכל חדש וחדש ומהן היו מספיקין קינים לכל ישראל" (ירושלמי תענית ד, ה). ייתכן כי הר הזיתים היה אתר שממנו סיפקו ושיווקו למקדש, ולא דווקא שהיו שם חנויות של ממש.¹⁰

8 בן אליהו, הר הזיתים, עמ' 26.

9 לעיון נוסף ראו: י' רוזנסון, "משואות ראש חדש, ביטולן ותחייתן מספרות חז"ל לפיוט הארץ ישראלי", מדעי היהדות 48 (2012), עמ' 95 - 126, ובמיוחד עמ' 103, ועמ' 104 הערה 25, המשווה את השאת המשואות לפרה האדומה. וראו גם: הנ"ל, "כיצד השיאו את משואות ראש החודש בימי בית-שני בין ירושלים לסרטבא", קתדרה 27 (תשמ"ג), עמ' 175-179. להלן כמה מן המאפיינים הדומים בין הפרה האדומה ובין השאת המשואות: א. שימוש בארזים: פרה - ועצים היו מסודרים שם - עצי ארזים וארזים וברושים ועצי תאנה חלקה (פרה ג, ח). משואות - מביאין כלונסאות של ארז ארוכין. ב. דמיון לשוני-טקסי - הצתת אש/אור וכריכה: פרה - ירד והצית את האש באליתות (פרה ג, ט), כרכן בשירי הלשון והשליך לתוך שרפתה (פרה ג, יא). משואות - ומצית בהן את האור וכורך במשיחה. ג. מחלוקת נגד סמכות חכמים: פרה - אל תתנו מקום לצדוקים לרדות (פרה ג, ג), ומטמאין היו את הכהן [...] מפני הצדוקים (פרה ג, ז). משואות - בראשונה היו משיאין משואות, משקלקלו הכותים התקינו שיהו שלוחין יוצאין (ראש השנה ב, ב).

10 בן אליהו (בשם דלמן), הר הזיתים, עמ' 27.

הגורמים לקיום של הטקסים בהר הזיתים

ראינו כי כמה התרחשויות פולחניות וטקסיות התרחשו בהר הזיתים ובסביבתו בתקופת הבית השני. עתה אבקש להבהיר מה היו הגורמים למיקומם דווקא שם.

גובה - טקס השאת המשוואות נקבע על הר הזיתים, מחד גיסא, בשל גובהו הרב והיותו בולט וגבוה מעל סביבתו ומגדיר את קו האופק של ירושלים, ומאידך גיסא, בשל קרבתו לעיר, כך שההודעות מגיעות אליו היישר ממנה. הדבר משמעותי כל כך, עד שהר הזיתים הופך למייצג של המקדש והר הבית בשל גובהו ומוזכר כנקודה הראשונה שממנה יוצאת אש קידוש החודש לכל הגולה.

נראות המקדש - את מיקומו של טקס הפרה האדומה, כנראה הטקס המשמעותי ביותר שהתבצע בהר, אפשר להסביר בקלות על פי חוקת התורה: שרפת הפרה האדומה צריכה להיעשות מחוץ למחנה, כלומר מחוץ לעיר, אך נוכח המקדש, תוך שמירה על קשר עין. מכיוון שפתחו של המקדש (כמו גם פתחו של אוהל מועד במדבר) הוא במזרח, והמבט צריך להיות אל תוך המקדש, אין מנוס אלא למקם את הטקס במזרח של עיר - על הר הזיתים.¹¹

הקשר גיאוגרפי - הר הזיתים הוא "חוץ למחנה" הנדרש לפעולות כגון שחיטת הפרה האדומה ושרפתה. גם השעיר המשתלח, אם הוא אכן עבר בהר הזיתים או בסביבתו, הוא עבר בו בשל היותו נקודת המעבר בין העיר למדבר, בין הפנים לחוץ. כאמור, אין להר הזיתים מקום בפני עצמו בעבודת השעיר המשתלח, וספק אם אכן שימש כנקודת מעבר, אך קיים דמיון טקסטואלי וטקסי בינו לבין הפרה האדומה, וההקשר הגיאוגרפי מתאים להוצאתו החוצה מן המקדש אל המדבר.

מעבר לגורמי המיקום הפיזיים - גובה, נראות, מחוץ לגבולות העיר - ייתכן כי אפשר לזהות מניעים נוספים למיקום חלק מטקסי הפולחן הקשורים למקדש ולעיר דווקא בהר הזיתים.

הר הזיתים נקשר במקורות שונים בגאולה, כפי שניתן למצוא בדברי הנביא זכריה:

וַיֵּצֵא ה' וְנִלְחַם בְּגוֹיִם הָהֵם בְּיוֹם הַלְחָמוֹ בְּיוֹם קָרְבּוֹ. וַעֲמְדוּ רִגְלֵי בְּיֹם הַהוּא עַל הָרִי
הַזֵּה וְנִשְׁלַח אֶשׁ עַל פְּנֵי יְרוּשָׁלַם מִקִּדְשׁ וְנִבְקַע הָרִי הַזֵּה וְנִחְצוּ מִזְרְחָהּ וְיָמָה גֵּיא גְדוֹלָה

11 לפי אחת הדעות בתלמוד, פירוש המילים "מחוץ למחנה" הוא מחוץ למחנה שכינה, כלומר מחוץ למקדש אך בתוך תחום החיל בהר הבית. בשל היכרותנו עם הטופוגרפיה של ההר, אנו יודעים כי לא ניתן למקם את הטקס ממזרח למקדש על שטח הר הבית, כך שניתן יהיה לצפות פנימה אל תוכו. לכן, ההבנה הטופוגרפית מחייבת שהביצוע בפועל יהיה על הר הזיתים, חוץ לשלוש מחנות. בן אליהו, הר הזיתים, עמ' 20-21.

מֵאֵד וּמִשׁ חֲצִי הָהָר צִפּוֹנָה וְחֲצִיֹּ נִגְבָּה... וְהָיָה בַיּוֹם הַהוּא יֵצְאוּ מִיָּד מִירוּשָׁלַם
חֲצָיִם אֶל הַיָּם הַקָּדְמוֹנִי וְחֲצָיִם אֶל הַיָּם הָאַחֲרוֹן בְּקִיץ וּבְחֶרֶף יִהְיֶה. וְהָיָה ה'
לְמַלְךְ עַל כָּל הָאָרֶץ בַּיּוֹם הַהוּא יִהְיֶה ה' אֶחָד וְשְׁמוֹ אֶחָד... וַיֵּשְׁבוּ בָּהּ וְתָרַם לֹא
יִהְיֶה עוֹד וַיֵּשְׁבָה יְרוּשָׁלַם לְבִשְׁת (זכריה יד, גיא).

על פי המתואר בזכריה, חזרת השכינה אל המקדש באחרית הימים, תיקון המצב בחורבן ובגלות, תעבור תחילה בהר הזיתים. בדומה לכך, נעשו בהר הזיתים או בסביבתו טקסים שאפשרו את ההגעה לירושלים לאחר טוהרה וכפרה. האפשרות להתחדשות ולחזרה טוהרה פנימה אל העיר מגיעה דווקא מכיוון זה. הר הזיתים מבטא את השלב המסוהר והמכפר המאפשר את חזרת האדם והשכינה אל העיר. יציאת בשורת קידוש החודש לגולה מהר הזיתים מבטאת את הניסיון לחבר בין הגולה הרחוקה לבין ירושלים ומקום המקדש. ייתכן כי חז"ל בחרו למקם אירועים אלה על הר הזיתים, ובכך להתאים למערכת הצירים של חוץ-פנים וטומאה-טוהרה גם מערכת יחסים נוספת של חורבן-גאולה.

סיכום ומסקנות: מקומו של הר הזיתים ביחס לירושלים והמקדש

כך כתבה חביבה פדיה:

בפולחנים הקשורים במרכז הקדוש, כפי שהם מתבטאים בתורה בתיאורי הקורבנות במשכן, בולט מאוד כי בזיקה למושג הפנים ולמושג הקודש קיים גם מושג החוץ, השוליים או הירכתיים. הדבר מתבטא בקורבנות כגון השעיר לעזאזל, הפרה האדומה וטקסי הטוהרה של המצורע. בחינה של הפולחן הקשור במקדש בירושלים מגלה כי הר הזיתים משמש עבור המקדש כעין סף. פירושו של דבר – המקדש בתוך ירושלים הוא המרכז הקדוש והר הזיתים הוא הסף הקדוש. כל תמורה או טקס מעבר משמעותיים הקשורים במקדש נפתחים בהר הזיתים או שבים ומובילים אליו.¹²

מרכז הפולחן בימי הבית השני היה כמובן המקדש עצמו, אך התרחשויות אחדות קרו דווקא בהר הזיתים. באירועים ובטקסים אלה באו לידי ביטוי יחסי טומאה-טוהרה, חוץ-

פנים. נחל קדרון, המשמש מכשול טופוגרפי בולט, קבע את גבולה המזרחי של ירושלים.¹³ המזרח והמדבר שמעבר להר הזיתים מסמלים את ה"חוץ" לירושלים ולמקדש. ככזה, יכול היה הר הזיתים לקבל משמעות הפוכה ומנוגדת לכל מה שמסמלים ירושלים והמקדש. מקום קבורה, מקום הטומאה, תשליל למקדש ולטוהרתו. אולם, נראה שגובהו של הר הזיתים ועוצמתו הפכו אותו לכלי שרת בידי המשרתים בקודש לצורך השאת משואות לגולה וחייבורה אל המקדש בירושלים.

הטקסים שהתרחשו בו - בעיקר טקסי המשואות שהתרחשו מדי חודש בחודשו, וכן טקסי שרפת אפר פרה אדומה ואחסון האפר ב"מקום טהור", דווקא הכלילו אותו במידה מסוימת בקדושת העיר והמקדש, הביאו לנוכחות כוהנים בהר ואף תרמו להפיכתו למקום בעל מסורות של קדושה. טקסים אלו קשרו בין הרחוקים או המורחקים מהעיר לבין ירושלים והמקדש. קיומו של הכבש בעת שרפת הפרה, ואולי גם מדי שנה ביום הכיפורים, יצר חיבור פיזי בין המקדש לבין הר הזיתים וחיזק את תפקודם כיחידה אחת.¹⁴

מסקירת המקורות עולה כי הר הזיתים היה בימי הבית השני מתחם המשרת את המקדש וקשור באופן ישיר עם המקדש ועבודתו.¹⁵ במובן זה, שימש הר הזיתים כמין "חצר אחורית" לפעילות המקדש. הוא היה ה"חוץ" הידידותי, המוכר ואף המקודש של אנשי ירושלים.

נדמה כי המושגים הקשורים בטומאה ובמוות הם מוחלטים ואולי מאיימים, וכך גם היציאה מהעיר. אולם דווקא הטקסים שבהם דנו מראים תמונה הפוכה של חזרה פנימה. הפרה האדומה יוצאת אל מחוץ למחנה על מנת ליצור אפר, שיטהר את טמאי המת ויאפשר להם להיכנס אל תוך העיר. השעיר לעזאזל משתלח החוצה אל המדבר על מנת לכפר על חטאי עם ישראל. האש המבשרת על קידוש החודש מקשרת את הגולה אל ירושלים. מהר הזיתים מגיעים הקינים שמשמשים כקורבנות. דווקא ביציאה החוצה קיים אלמנט שמאפשר את הכניסה הנקייה חזרה פנימה אל העיר ואל קדושתה, ואף אל גאולתה.

13 פדיה מחלקת בין נחל קדרון ששימש כחוץ הטמא, לבין הר הזיתים שתפקד כחוץ הטהור, עמ' 58.

14 שם, עמ' 59.

15 בן אליהו, הר הזיתים, עמ' 43.

ביבליוגרפיה:

- י' אדלר, "מקום שרפת הפרה האדומה", תחומין כ"ב (תשס"ב), עמ' 537-542.
- ח' אלבק, סדר טהרות, ירושלים - תל אביב תשי"ט.
- י' אליצור, מקום בפרשה: גיאוגרפיה ומשמעות במקרא, תל-אביב 2014.
- א' בן אליהו, הר הזיתים בין יהודים לנוצרים בתקופה הרומית ביזאנטית, עבודת גמר לתואר M.A., האוניברסיטה העברית ירושלים (תש"ס).
- הנ"ל, "כבש פרה אדומה", קתדרה 107 (תשס"ג), עמ' 186-183.
- מ' י' כהנא, ספרי במדבר: מהדורה מבוארת, הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשע"ה.
- ח' פדיה, "תמורות בקדש הקדשים: מן השוליים למרכז", מדעי היהדות 37 (תשנ"ז), עמ' 110-53.
- א' ז' קאופמן, "היכן עמד הכוהן בהר המשחה (הזיתים)?" מחקרי יהודה ושומרון ז' (תשנ"ח), עמ' 93-105.
- פ' קהתי, משנה, ירושלים תשנ"ח.
- י' רוזנסון, "כיצד השיאו את משואות ראש החודש בימי בית-שני בין ירושלים לסרטבא", קתדרה 27 (תשמ"ג), עמ' 175-179.
- הנ"ל, "משואות ראש חדש, ביטולן ותחייתן - מספרות חז"ל לפיוט הארץ ישראלי", מדעי היהדות 48 (2012), עמ' 95-126.
- א' ששון, "דרכו של השעיר המשתלח לאור מקורות חז"ל: עיון גאוגרפי-היסטורי בשאלה פולחנית", מחקרי יהודה ושומרון ה' (תשנ"ה), עמ' 121-133.